

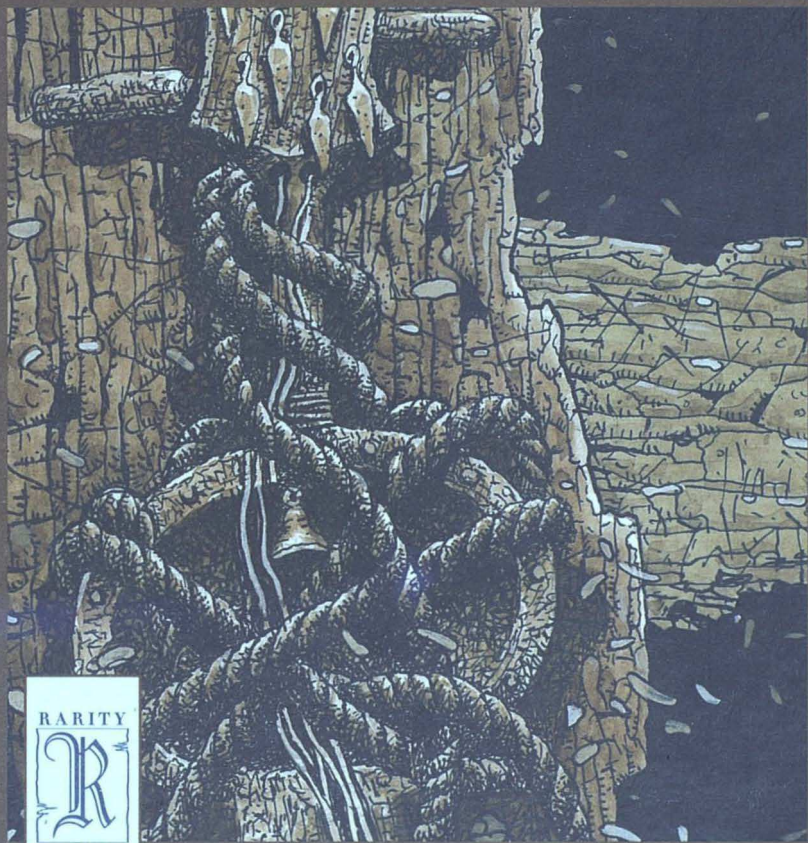
12006

166354

Қазақ
прозасы
қазынасынан

Сәбит
МҰҚАНОВ

Адасқандар

RARITY

R

PUBLISHING
COMPANY LTD

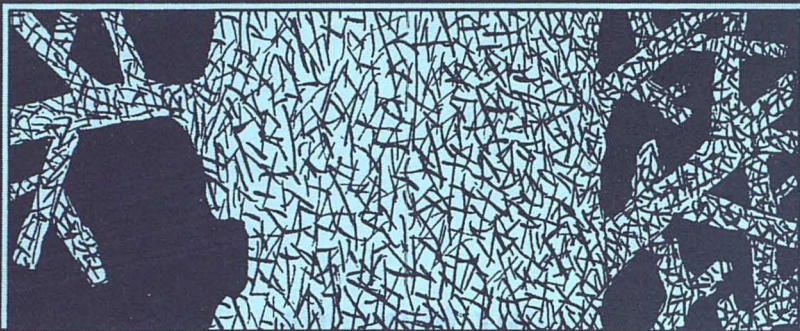

Сәбит Мұқанов

Адасқандар

Роман

Алматы
«Раритет»
2006

ARTIST'S

ББК 84Қаз7-44
М84

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
бағдарламасы бойынша шығарылды

Серия 2002 жылдан бастап шығарылып келеді

Серияның негізін салған *З.Серікқалиұлы*
Көркем безендірмесі негізін салған *А.Тіленшиев*

Мұқанов С.

М84 **Адасқандар:** Роман. — Алматы: Раритет, 2006. —
288 бет. — «Алтын қор» кітапханасы.

ISBN 9965-770-12-3

«Адасқандар» — автордың ғана үлкен проза саласындағы тұлға бойы тұңғышы емес, сонымен қатар кәсіби қазақ прозасының да бастауы іспетті сүйікті туындыларының бірінен саналады.

Романда суреттелген оқиғалардың бәрі де өмірде шын болған Бәтес (Бәтима) пен Бүркіттің (Сұлтанбектің) махаббатынан өрби дамып, трагедиямен аяқталады. Баяндау мәнері аса тартымды, табиғи. Нағыз халықтық шығарма.

ББК 84Қаз7-44

М $\frac{4702250201-14}{413(05)-06}$

ISBN 9965-770-12-3

© «Раритет» БК, 2006
© Безендірген Святослав Ким, 2006

ТАҒДЫРЛЫ ТУЫНДЫ

(Алғы сөз орнына)

«Адасқандар» романы — ХХ ғасырдың отызыншы жылдарындағы қазақ әдебиетінде роман жанрының қалыптасуы мен дамуында аса елеулі орын алатын шығарма. Сондай-ақ бұл еңбек Сәбит Мұқановтың проза жанрындағы тұңғыш көлемді туындысы болуымен қоса, оған өлеңмен жазылған «Сұлушаш» романынан кейін іле-шала шулы даңқ әкелген еді. «Адасқандардың» тіл кестесіндегі шебер әңгімешілдік оқырмандарының назарын ерекше аударды. Өмірде болған оқиғадан шымшытырық сыр өрбітуімен де қызықтырды. Өмірдегі шындықтың өнерде алуан қырлы қалыпқа құйылып, жазушының қиял дүниесінде қайта сомдалуымен де көңіл бұрғызды.

«Адасқандар» романын жазушы «Мөлдір махаббат» деп толықтырып, қайта жазғаны да белгілі. Бірақ романның алғашқы нұсқаларын оқығандар: «Шіркін, «Адасқандарды» алғашқы басылымдары бойынша қайта шығарса!» дейтін пікірлерін жиі айтатын. Бұл — трагедиялық махаббат дастаны. Кейбір тағдырлы шығармалар сияқты, «Адасқандар» да әр ғасырдағы қазақ оқырмандарының рухани игілігіне айнала беретіні анық.

Әділғазы ҚАЙЫРБЕКОВ,
С.Мұқанов пен Ғ.Мүсіреповтің
мемлекеттік әдеби-мемориалдық
мұражай кешенінің директоры,
филология ғылымдарының кандидаты.

Оқушыларға

«Адасқандар» бірінші басылуынан¹ бұл жолы (екінші басылуы) біраз өзгерді.

Бірінші басылғанда III бөлім боп кірген «Еркіннің сыры» деген бөлім бұл жолы мүлдем шығып қалды. Бірінші басылғандағы II бөлім (Бүркіттің сыры) бұл жолы III бөлім болып, біраз түзетуге, өзгертуге ұшырады.

Бұл роман биыл (1935 жылы) орысшаға аударылып, Мәскеуде басылып жатыр. Жақында шығады. Аударған Біләл Малдыбайұлы, тілін түзеген Н. Фрелих.

Бірінші басылғанда кеткен кемдікті орысшаға аударғанда аздап толтырған ем, екінші басылуында орысша аударғаннан гөрі де түзетіңкірелді.

Роман екінші басылып шыққаннан кейін, кейбір әр түрлі — сыншылар (буквояды) «аты келіспейді» деген ұсақ сын айтқан еді. Сондықтан орысшаға басылғанда «Бай баласы» (Сын бая) деп атын өзгерткен ем. Онымды естіген біраз оқушылар: «Көптің көзі қанып қалған атты, егер жаңадан жазбасаңыз, өзгертуге болмайды», — деп хат жазысты. Сол хаттарға қол қойып, екінші басылуында да «Адасқандар» деген атын өзгертпедім. «Әңгіме атында емес, затында» деген хаттардың сөзін мақұл көрдім.

Челябинск².

16—VII—1935 жыл.

Жазушы.

---

¹ Ол басылуы ешқайдан табылмады.

² Сонда командировкада жүріп, тоқтаған жерлерде аяқтағам. Басы Москвада оқып жүрген шақтан (1934 жылдан) бастап өңделген.

КІЛТ

«Сәбит!

Сізді абақтыда көріп сөйлескенде, бастан кешкен ойларымның көбін бүгіп қалып ем. Кеше прокурор арқылы «қылмысты» істерімнің ішіне тігілген бірсыпыра тетрадтарымды сұратып алдым. Оның үстіне, Мүсәпірді өлтірерде бір жолдасыма «бір күні керек болар» деп сақтатқан тетрадтарым келіп қалды. Солардың бәрін оқып шыққаннан кейін, істеген істерімді бүккеніме өзім өкіндім де, барлық тетрадты сізге жіберуді ойладым. Бәтес пен менің бірнеше жылдық өмірімнің айнасы сол тетрадтарда толық. Мүсәпірдің өзі де сұр, өмірі де сұр, ісі де сұр адам еді, сұр қылмыспен басына жетті. Онымен бір кезде кеңескен кеңестерімнің де жұрнағы бар. Қысқасы, менің трагедиям да, Бәтестің трагедиясы да осы тетрадтарда толық. Мен ақын адам емеспін. Сондықтан менің тетрадтарымда материал бар, бояу жоқ. Егер бұл тетрадтардан бірдеңе шығарғыңыз келсе, материал менікі, бояу сіздікі болсын. Өйткені бояу жағын жоғарыда айттым. Ал адасқан өмір мен адасып бара жатқан менің қалжыраған денем мен қажыған ойым өз ісінен өзі қорытынды шығара алмайды ғой. Азаматтық құқым жоқ болғандықтан, модалы сөз болғанмен, «жолдас» дегем жоқ. Айыпқа бұйырмаңыз!

Бүркіт.

11 май, 28 жыл. Абақты».

РОМАН

Бірінші бөлім

БҮРКІТТІҢ СЫРЫ

I. Шалдуар

— Қалқам — менің балам!

— Сенің балаң емес, менің балам! — деп, әкем мен апамның жас кезімде маған таласатын күні бүгінге шейін көз алдымда.

Үйде бала көп болғанмен, ішіндегі еркек кіндіктісі Қошқарбай мен екеуіміз ғана едік. Апам 13 құрсақ көтерген екен. Соның екеуі ерте кезде өліпті. Қалған он бірдің біреуін ұзатыпты. Осы күні табаны күректей 10 бала бармыз, мұның сегізі қыз. Сегіз қыздың маған тетелесі Ұлмекен! «Артынан ұл туар ма екен?» деп, әкемнің ырымдап қойғаны болса керек. Ұлмекеннің артынан мен туған соң, «Арты қайырлы болды» деп, үйдің іші Ұлмекенді «Майкүйрық» деп жақсы көреді. Өзге қыздардың аттары: Алтын, Күміс, Кәукер, Маржан, Берен, Жібек, Бүліс.

Қошқарбай мен екеуіміздің арамызда екі қыз бар: Қошқарбай менен 6 жас үлкен, мен шешемнің сүт кенжесімін. Шешем менен кейін құрсақ көтерген жоқ.

Үйдегі қызымыз бар, ұлымыз бар, барлық бала екі партия боламыз. Қошқарбай екеуіміз екі партияның ішіндеміз. Алтын мен Күміс ер жеткен, олар біздің партиямызға араласпайды. Қалған 6 қыз үш-үштен Қошқарбай екеуімізге бөліне қояды. Менің партиямды басқаратын әкем. Қошқарбайдың партиясын басқаратын апам.

Партия болғанда, негізгі бақақтығымыз:

1. Қошқарбай апамның маңына бізді, мен әкемнің жанына оларды жолатпаймыз. Ас ішкенде біз әкенің айна-

ласында отырамыз, аналар апамның айналасында отырады. Жатқанда әкем жақ шетке біз, апам жақ шетке олар жатады.

2. Қуыршақ, асық, әдемі аяқ, шәшке, қасық сықылды нәрселерді бірімізден біріміз ұрлап не тартып алып, жанжал шықса, өз партиямыздың бастығына кеп қорғалаймыз.

Жалпы алғанда, екі партияның екеуінде де әкемнен апам қатаң: уақытсыз ас сұрап мазасын алсаң, жұмсағанына бара қоймасаң, қаққанда қанымызды, соққанда сөлімізді алады. Көңілі түскенде «Айналайын, қалқам!» дегенімен, ашуланғанда: «Қағынды келсін!.. Ішің толсын!.. Жер жастан!.. Жетпей, желкең қиылсын!.. Мүрдем кет!.. Көкала келсін!.. Шешек шықсын!.. Бір күндік келсін!..» — деп, қолына не түссе, сонымен басың, көзің демей салып қалады. Егер де қашып, қолына түспей кетсең, оныңды ұмытпайды, кегін бір алады. Қыздарға айтатын қарғысы: «Байың өлсін!.. Бақытың күйсін!.. Қу қатын!.. Бетпак!..», тағы осы сықылды сөздер, одан басқаларын айтуға ұят.

Жалғыз бізге ұрысқандығынан емес, апам ашуланғанда аузына не келсе, соны сөйлейтін адам. Сол мінезінен, аты Асылтас болғанмен, жұрт оны көзіне айтпағанмен, сыртынан «Көкдолы» дейді. Ауыл үймен де бірде бие, бірде түйе. Абысын-ажынмен көңілі түскенде, ауыз жаласып, көңілі түспесе, шаңқылдап ұрсысады да жатады. Апамның ашуға біткен кескіні де бар: ернінің еті көкбеңбек, ерні сүп-сүйір, арық бет, көзі қасқырдың көзіндей өткір, шот мандай, мұрнының ортасы бетімен бірдей, екі танауы бетінен тесіп оя қойған сықылды, жұрт: «Зады жақсы, Дауытбайдың қызы еді, негізі тойған, көргенді жерден шыққан адам еді, неліктен осындай болды екен!..» — деседі.

Әкем апамдай емес, мінезі салмақты адам. Апам ашуланып келе жатса, әкем:

— Ал дауыл соқты, Алла, сақтай гөр! — дейді.

Апам үдетіп бара жатса:

— Қатын, саябыр, саябыр! — деп күледі.

Оған қоймаса:

— Ау, қатын, енді болар, қой дегенде қоя қойсайшы, бірдеме көргің келіп отыр ма? — дейді күлкісін тыйып, қабағын түйіп. Оған да қоймаса, кейде ұрып тастайды да, кейде: «А, доңыз-ай, қылықты қылдың-ау, ұра беруге балалардан да ұят», — деп, үйден шығып кетеді де, апам-

ның ашуы басылған соң бір-ақ келеді. Әкемнің тоқал алатын да ойы бар, бірақ апамның әлгі мінезінен қорқады.

«Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» дейді ғой қазақ. Әкем үйде көп тұрмайды. Күнде бірге жатып, бірге тұрып, бірге жүретін апамның мінезі әлгідей болған соң, біз не оңайық: тіліміз сөз қайыруға келген соң-ақ, боғауызшыл, бейбастақ, төбелескек болып үйрендік.

Әсіресе мен ауыл үйдің балаларымен өмірімде тату болған пенде емеспін. Не біреудің бір жерінен қан шығармай, не өзімнің аузы-мұрнымды қанатпай үйге келген емеспін. Шашымды алған адамдар: «Басыңа не қылған?» — дейді. Онысы рас. Басымда 4—5 жерде тілінген жер бар, солардың бәрі де төбелестен болғандар.

Жаз «ақсүйек» ойнағанда, даладағы қу сүйек құрып қалғандай, жұрттың арбасының мұрындығын ұрлап әкелетін мен; алтыбақан тепкенде, баған мен сырықтарды таситын, жабықтан қол тығып, арқан ұрлайтын мен; байлаулы жатқан бұзауды дөң асырып, түнде жетектеп алып кетіп, мініп, сілесін қатырып әкеп тастауды бастайтын мен; біреудің іргеден қазанының қаймағын сыпырып жеп кетуді, не өгерде жаюлы тұрған құрт, ірімшігін ұрлады шығаратын мен; қымыз тұрған торсықтың бүйірін пышақпен тесіп, қурай арқылы қымызын ішіп қояды шығаратын мен; жас келіншегі бар үйдің іргесін тындап, туырлығын тесетін, сағанағын сындыратын мен; қысқасы, балаға деген бейбастақтықтың бастығы менмін, өзге балалар менің айтқанымды орындайды.

Менің осындай шалдуар, сотқар, тентек екенімді, өзіміздің ауыл түгіл, шеткі ауылдар да біледі. Қарғайды, сілейді, онысын мен тыңдамаймын. Бірақ маңдайыма ешкім шерте алмайды. Шертуге әкемнен қорқады. Бір күні біреудің 6 жасар қызына ит айтақтап, қызды ит талап тастады. Шешесі қызының жаурынынан қанын ағызып, біздікіне жетектеп алып келді де, әкеме:

— Би жігіт-ау, мына баланды қарашы, ит айтақтап, баламды талатқанын, бұған неге қой демейсіңдер, айтуға ұяламыз, баламызға күн көрсетуді қойды! — деді.

Әкем мені «мұнда келші» деп шақырып алды да: «Біреудің баласына ит қосатын не жұмысың бар еді!» — деп, жақтан шапалақпен бір тартты. Өмірімде ұрғаны сол, одан басқа, сотқарлығымды көрсе де, үндеген пенде емес.

— Қалқам бабасына тартқан батыр болады, мінезінен де, денесінен де дәмем бар! — деді әкем бір күні үйде шай ішіп отырып, менің 11—12-лер шамасына келіп, есімді біліп қалған кезімде.

— Оны қайдан білдің? — дедім әкемнің мойнына асылып.

— Алтыншы атаң Сарқасқа батыр болған! — деді әкем.

— Әке, біздің әкеміз сарт па? Маған Жұмаш деген бала «оңбаған қара сарт» деді кеше ойнап жүргенде, — дедім.

Әкем бұл арада жымысып күлді де:

— Қате айтады, — деді. — Ол былай: біздің 7-атамыз Жолғұтты деген кісі Қарашаш деген қалмақтың қызынан туған. Қарашаш ханның қызы екен. Жаугершілікте бір батыр сол қызды алып келіп, тоғызыншы атамыз Жауғашар батырға тарту қыпты. Жолғұттыдан Сарқасқа, одан Аю, одан Бекбатыр, одан Рысты, одан Қарсақ, одан менің әкем Түгелбай. Қазақта бізден аталы кісі өткен жоқ. Осы кезде шалқайғаны болмаса, бізден дәулет те арылып көрген жоқ. Рыстың тұсында жылқымыз жеті мыңға жетті деген сөз бар!.. — деді.

«Әй» дер ажа, «қой» дер қожа болмаған соң, мен еркін-сімегенде, кім еркінсісін. Ұлғая келе үй ішінің тілін де алмауға айналдым. «Бұл бір түзелсе, оқумен түзеледі» деп, әкем мені 9 жасымда Таңырық дейтін молдаға сабаққа берді. Таңырық мұртын таңырайтып қырқып алып, пысқырынып, жыландай жиырылып, Құдайдың бір атқан молдасы еді. Жұрт оны сыртынан оқуы жоқ дейді. Рас, солай. Шаригат сұраған кісіге оның орынды жерде де, орынсыз жерде де айтатыны:

«Көріп қадыр күдіретін,
Білсін де сұнғатын,
Мұстафаның үммәтін,
Мұндағ тәшірап қылдыя...».

Болмаса:

«Заман ақыры олса пәләр олғай,
Дүнияға түрлу, түрлу пәле толғай.
Ғалымлар шағыр ішіп зинә қылғай,
Өнден артық такый ғажап таңлар үуар».

Кей кезде арапшылап:

«Бабоп — үшбу баб,
Шырутсалат — намаз шарттарындағы баб,
Уаһия ол шартлар,
«Сөгтәтін — алтыдүр!» —

деп шұбырта жөнеледі. «Осыларыңызды бізге қазақша түсіндіріңізі!» — деген қалжыңбас бозбалаларға: «Кітап сөзін қазақшалауға келе ме, ақымақ!» — деп ұрсып тастайды. Үлкендер шарифат сұрап, молданың мазасын алмайды. «Балалардың тілін сындырса, болады», — деседі. «Тілін сындырып» та молда мәз қылмайды. Өйткені құраннан үш шыққан балалар кісінің атын жаза алмайды. Жалпы оқуы осындай болғанмен, елде Таңырықтан үлкен молда жоқ. Сондықтан кісі өлсе, жаназасын шығарып құран аударатын, басына 40 күн аят оқитын сол; бала туса, азан шақырып ат қоятын, қыз ұзатса, некесін қиятын сол; құшырды, пітірді, құрбанның терісін жинап алатын сол; ауырған-сырқаған адамға үшкіріп-түшкіріп ем қылатын, бойтұмар беретін сол; әйел босанғанда көзі қарайса, қолына құранын алып зікір салатын сол; қысқасы, Таңырықтың оқуы аз болғанмен, ол сүт үстінде қаймақ.

Алғашқы алып келген күні Таңырық молда мені жеп қоятын тажалдай көрінді. Қолыма шыбықтың басын ұстаып, оған бір қағазды қыстырып беріп:

— Мынау әліп, мынау би, мынау ти, мынау си, — деп бірдемелерді көрсетті. Сол көрсеткендерін мен бір жұманың ішінде біле алғам жоқ, «біле алғам жоқ» емеспін-ау, мойын қойғам жоқ. Кежегемнен кейін тартып, сабаққа көзімді бір салғам жоқ, белгілі бейбастағымды қойғам жоқ. Сабақ оқудың орнына, жанымдағы балаларды бүйірге түртіп қалып, табанын қытықтап, шымшып алып, күлдіріп, қағазын жыртып, әурешілік қылдым. Менің бейбастағымнан талай бала Таңырықтан таяқ жеді.

Молдадан айналасы 25 шақты бала оқиды.

«Алтын көрсе, періште жолдан таяды» деген ып-ырас. Молдекең садақаны көбірек берген баланы баса оқытады, ұрмайды. Ал ақша әкелмеген балаларға, «сабағыңды білмейсің», не «көп ойнайсың» дегенді сылтау қылып, арқасынан таяқ айырмайды. Молданың өсіресе өш балалары бесеу: 1) Сейіт дейтін әке-шешесі, туысканы, үй-күйі жоқ бір жетім бала; 2) біздің ауылға бөтен ауылдан көшіп келіп, қой бағып жүрген бір шалдың баласы; 3) бір жесір қатынның шешектен көзі кеткен соқыр Мұсайып деген баласы; 4) жалғыз әкесінен басқа дәнеңесі жоқ бір қыз; 5) үрерге иті, сығарға биті жоқ бір нашар адамның Қалқаңқұлак деген баласы. Өзге ұратын балалары да бар, бірақ бұл

бесеуіндей батыра ұрмайды. Әйтсе де, ауқатты адамдардың, атқамінерлердің балаларына байқап тиеді.

Жұма болды. Жұмаға шейін шыдайтын емес ем, апамнан қорықтым.

— Жұмалық әкелмеген балалар, жатыңдар! — деді молда.

Мен де жұмалық әкелген жоқ едім. Әкелмеген емес, жұмалық әкелетінін білген жоқ ем. Жан-жағыма қарасам, жұмалық әкелмегендері көздері жауандап, жыламсырап жатып жатыр екен. Ойымда дәнеңе жоқ, өзге балалардай жауандамай-ақ, етпетімнен жата кеттім. Бұл кезде жұмалық әкелген балалар қаз қатар түрегеліп тұрып қайрауат айтып жатты..

Қайрауатқа қызықтым, түрегеліп қосыла кеткім келді. Бірақ молдадан ұлықсат болмаған соң, түрегелуге қорықтым.

«Сәббаққа, сәббаққа,
Зікіри айттым ол хакка.
Мұсылмандар жұмаққа,
Кәпірлерің тамыққа.

Қайрауат-ау, қайрауат,
Бір Алладан ойнаят.
Патшамызға рақымет бат!
Атамызға дәулат бат!
Анамызға шабқат бат!
Молламызға ғелім бат!
Азат уақыт болып тұр,
Нұрмұхаммат салауат.
Ассалаумағалайкум, молдеке,
Сізден бізге ұлықсат», —

деп, балалар қайрауаттың аяғын созып, әндетіп әкеліп бітірді де, шығып жүре берді. Қайрауат айтқан балалардың арты есіктен шыға бергенде, бұтақтарын аршыған, үші жіңішке ұзын тобылғы шыпылдап, ысылдай бастады. Кей балалардың дыбысы шыққан жоқ, кейбіреулері:

«Ойбай-айбаяй» деп, кейбіреуі «әгекәй, молдеке-ай» деп, дыбыстарын шығарып жылап жатты. Жаңа келген бала болғандықтан, мені батырып ұрады деген ойым жоқ. Балалардың жылағанын қызық көріп, сықылықтап күліп жатыр ем, арқама шыбық келіп шырт ете түскенде, бір жақ басы қайырылып келіп құйрығыма тиді; құйрығым-

ды пышақпен тіліп жіберген екен деп сипалап, «ә-ә-ә-ә!» деп атып түрегелдім, молда сасып қалды білем, бетіме танауы таңырайып қарай қалып еді.

— Әкеңнің аузын... құйрығым-ай, құйрығым-ай... апа-а-а-а... — деп бақырып, үйден шыға жөнелдім.

II. Мектеп

Қырау басқан қалың ну қара қамыстың ішін жара, ақ қардың үстінде сары жыландай сап-сары боп ирелендеп жатқан қоңылтақ жолмен Еркін екеуіміз Бәйекең қойнауына қарай келе жатырмыз. Басындағы үлпілдек үкісіне тоқпақтай қырау тұрып, белі бүкірейіп, басы иіліп жерге түсіп тұрған қолдың саласындай қалың қамыстың арасында әр жерде сықылықтаған сауысқандардың даусы естіледі. Ұшқан сауысқанның қанаты тиіп кетсе, қамыс ұйқысынан шошып оянғандай, үстіндегі қырауын сілкіп жіберіп, басын көтеріп түрегелді. Күн тұмандау, бірақ желсіз-тынық, аса суық та емес, жылы да емес, маужыраған бір әдемі күн.

Бәйекең ауылы дегенім — Байбосын деген кісінің ауылы. Ол кісі бізбен бес атаға келген адам, бірақ дәулетті кісі болған соң, қыста, жазда бөлек отырады. Бәйекең ауылына келе жатқан себебім, сол ауылдағы мектептен сабақ оқымақпын. Таңырық молдамен жанжалдасқаннан кейін, сабаққа бел байлағаным осы жол, жасым биыл он төртте.

Оқуды мойындауға екі себеп болды:

1. Мектепті әуелі елге басшы боп салдыртқан менің әкем екен, әкем мен тумастан бұрын бай екен: «Сен туардың алдында 700 жылқы, 60-тай түйе, 500-дей қой және жүз қу мүйіз өгіз жинайтын ақшам бар еді. Сен туардан бір жыл бұрын, жоқ жерде сайлауға таласып бір төгілдім, ол жолы жеңіліп қалып, кегімді жібергім келмей, ұрлық жағымен араластым. Бірақ қазаныма арам дәм жақпай, 5—6 жылдың ішінде, жауға да, жұтқа да ұрынып, малдан айрылып қалдым», — дейтін әкем.

Қазір де отқа қарап отырғамыз жоқ: 60—70 жылқы, 10-нан аса түйе, 100-ден аса қой бар. Бұрын сиыр жөнді болмайды екен, осы күні 20 бұзаулы өңшен қызыл қасқа сиыр бар. Сол 20 сиырдың сүтінің өзі жазы-қысы шығынымыз-

ды айырып тұрады. Бұрын сайман жөнді болмайды екен. Осы күні 4 көк арба (бірешке), бір-екі тілді соқа, шөп машинасы, егін машинасы, бір үлкен сеператор, тағы басқа саймандар көп. Қысқасы, мал саны азайғанмен, біздің шаруа — нығыз шаруа. Бұл — дәулет жағымыз.

Адамшылыққа келгенде, әкем елдің басы да емес, аяғы да емес, жуан ортасында 12 жыл ұдайымен ауылнай болып, ақырында өзі түскен. Еліміздің бас адамы Мәйекең мен Шоғырмақ. Мәйекең — Мақамбет деген бір қарт адам, ол кісі, жұрт қысылғанда кеп ақыл сұрамаса, жөнді жүрмейтін, отырған адам. Шоғырмақ орта жастағы кісі. 25 жыл үзбестен болыс болған, жанарал-губернатормен табақтас болған, уезді сабаған, патшаға бір жүз ақбоз ат сыйлап, шекпен алған, тұқымынан солдат алмауға ит терісіне мөр бастырған сенім қағазы бар адам. Әкем сол Шоғырмақтың ең сенімді адамы. Екеуі тізе қосып, талайды қан қақсатқан. Шоғырмақтың атағының күштілігі сондай: бір күні Шоғырмақ ұлыжыраққа отырып отыр екен. Бір бала көре салып, үйіне жүгіріп келіп, әкесіне:

— Қызық көрдім! — депті.

— Не қызық? — дейді әкесі.

— Шоғырмақ та дәретке отырады екен! — депті.

«Қонақасыны дұрыстап бермеген жерден барымта алдыратын ек, елге біздің тіземіз батты ғой!» — деп отырады әкем. Бұл — әкемнің ел көзімен қарағанда адамшылық жағы.

Әкем ылғи газет оқиды. Баяғы Орынборда шығатын «Қазақ» газетінің, «Айқап» журналының сандары біздің үйде түп-түгел. «Қырық мысал», «Маса», «Азамат», «Оян, қазақ», «Аға тұлпар», «Бала тұлпар», «Тұр, қазақ» сықылды кітаптар да біздікінде. Бұлардан басқа «Сал-сал», «Шаһмардан», «Қыз Жібек», «Алпамыс» сықылды қиссалар да көп. Әкем ескіше хатқа жүйрік адам, сол газет, журнал, кітаптарды суылдатып оқып отырады.

— Газет алдыруды қайдан білдің, әке? — деп соңғы кезде бір сұрағанымда:

— Маған алғаш газет ал деген Жабағы нағашың, артынан әдет қып кеттім, — деген әкем. Газет адамның сауатын ашады ғой. Сондықтан әкем, ел адамы болғанда, парадан басқа түк білмейтін, надан, құр арам тамақ атқамінер емес, өзінше санасы бар, көзі ашық атқамінер. Саяси пікіріне келсек, ол алдымен түрікшіл. 14-жыл соғыс

болғанда, «Ануар паша жеңіп келе жатыр» десе, еліріп, қуанып, «жеңіліп бара жатыр» десе, кәдуелгідей ренжіп отыратын. Түрікшілдіктен қала берді ұлтшыл, патша түсіп, «Алашорда» деген партия ашылды ғой, сол партияның Орынборда бірінші съезі болғанда, Шоғырмақ пен әкем, Мәйкең үшеуін телеграмма беріп, арнап шақырып алды. Артынан солдат жұмысы шыққанда, әкем елге бастық болып: «Балаларым жас, әйтпесе, алдымен жаздырар ем, балаларыңды жазыңдар!» — деп атқа мінді. «Алашорданың» сол әскеріне сыйлап 3 ат берді. Соғыс кезінде Дутов дейтін мұрты қақбақтай бір жанарал большевиктерден ығысып бара жатып, біздікінде үш күн жатты. Өзге жұртты қан қақсатқанда, біздің сабақты жібімізге тиген жоқ.

Әкем ұлтшылдық пікірінен әлі өзгерген жоқ, большевиктерді иттің етінен жек көреді.

Үйде отырғанда: «Өңшен оңбаған құл-құтандар, бұлар ел бастап не ондырады», — деп, кедейден атқа мінгендерді менсінбей отырады.

Үйге бір тікаяқ келсе, саяси мәселеге түсіп алып, большевикті балағаттап, мазасын алатын еді, ауылымыздан коммунист болған Қойшыбайдың Жалшыбайы дейтін бір кедей жігіт әкемді: «Осы кісі Совет үкіметіне контр», — деп көрсетіп, «Гепеу» деген мекеме әкемді абақтыға салып, бір ай 18 күнде зорға шықты. Содан бері аузына тас салыпты. Оңашада болмаса, көп үндемейді. Шығарып алған екі-үш ауыз өлеңі бар, өзі домбырашы кісі. Іңір қараңғысында астына төрт қабат көрпесін, басына жастығын салып алып, ескі сарынмен ылғи сол үш ауыз өлеңін айтады да жатады. Ол өлеңдері мынау:

«Бұл күнде арғымақтан мәстек озды,
Бұрынғы жақсылардың бәрі тозды.
Ғаламат жердің жүзін жусан қаптап,
Бітірді шегіртке жеп шыққан бозды.

Бұл күнде қарағайды шортан шалды,
Ақ орда аруақ қонған адыра қалды.
Жерлерге қабырғалы би баратын
Бұл күнде затсыз, тексіз құлдар барды.

Жасаған, бұл қай жазан бізге қылған,
Рақым ғып, құтқарсайшы мынау сұмнан!
Жамиғат, Жаббар Хаққа жалынайық,
Дұғаның бірі қабыл болар мыңнан».

20—21-жылдары елде кооперация ашылып, әкем соған бастық болып еді, артынан, «кооперативті жеп қойдың» деп, кедейлер қудалап, одан шықты. Кедейлердің онысы рас: ол жылдары қағаз ақшаның өте құнсыз, күнде бағасы түсе беретін заманы еді ғой: ақшаның жиі өзгерісімен пайдаланып, әкем «секіртпе» дегенді шығарып алды. Секіртпенің не нәрсе екеніне тірі пенде түсінген жоқ. Бір ширек шай, бір көйлектік кездеме алған адам, кезінде ақшасын төлей алмаса, әлгі бұйымдары үшін секіртпеге нығыз бір қарасын беріп зорға құтылды. Секіртпе деп, бір балға мен бір балта алған бір кедейдің мініп отырған жалғыз құнанын алғанын көзім көрді. Дүкеннің есепшісі бір ноғай жігіті еді, әкем мен екеуі ақылдас. Ел ол есепшіні «счетовод» дейді. Есепшісі дүкеннің кіріс, шығысын шатастырып, өздеріне сөз келмейтін, жегендерін білдірмейтін ретпен жазады, дүкен ашылғаннан бір жыл соң дүкенге жоғарыдан тексеріс болып еді, жылдық пайда кінеге бойынша 14 сом болып шықты. Шынында, 14-тің оң жағындағы үш нөлі өшіріліп отыр. Кем болса, 14 мың пайда бар, өйткені дүкеннің басқармасындағы үш кісінің үшеуі де байып алды. Басқарманың бір мүшесі Шалқар деген кісінің үйіне дүкенге мүше болғанға шейін ит байласа тұрғысыз еді. Қазір кірсе шыққысыз. Біреуі Қайрақбай, оның үш-ақ бұзаулы сиыры мен 5—6 жылқысы бар еді, қазір жүзден аса ірі қарасы бар. Өзіміздің үйдің малына мал қосылғанын былай қойғанда, кооперацияның ақшасына үйге мынадай асыл заттар кірді: бір пәуеске, бір жарқырауық кровать. Екі түлкі ішік, бір елік терісінен істеген тұлып, бұлардан басқа: көрпе, жастық түгелімен пүлішпен тысталып, сырты ақ зонтпен қапталды. 20-дан аса жаңа көрпе істелді, үй іші түгелімен, ішкі, сыртқы екі қабат, үш қабаттан киім киді. Жазғы үйге ақ киіз жаптық. Бір ағаш үй сатып алдық; асыл малдан: бір арғымақ айғыр, бір қызыл қасқа бұқа және бір жорға алдық. Дүкенді тексерген комиссия әкемді сотқа берген екен, әкем қалаға барып, жұмысты «ретін» тауып сөндіріп келді. Кооперативтен шыққаннан бергі кәсібі үйде отырып малға баскөз болу.

Әкемнің бір жақсы жері, оқу жұмысына жақсы қарайды. Қошқарбайды ілгері оқытам десе де, қолы қысқалықтан оқыта алмады, ендігі пейілі мені оқытпақ.

Әкемнің өмір тарихына түсіп кетіп, мектеп әңгімесінен шығып барады екем. Бұл араға әкемді атын шығару үшін қыстырып жатқам жоқ, сол айтайын деп келе жатқаным мектебімді менің әкем бастық болып салдырғанын айтайын деп, ауызыма көп кеңес түсіп кетті. Мектеп салынғанда, әкем өз жанынан бір ат, 20 сом ақша берген. Бәйекең ауылы орталықтағы ауыл болғандықтан, мектеп соған салынған. Әсіресе, Бәйекең өліп бара жатса, мектеп салдырмайтын, әрі малжанды, әрі жаналыққа қаны қас адам.

— Қанша еңбек сіңіріп салдырған мектебім еді, Бүркіт шырағым-ай, оқуға бармадың-ау! — деді әкем бір күні ренжіп маған.

Әкемнің бұл сөзін мектепке осы беттеп келе жатқан күнімнен үш күн бұрын естігем. Сондықтан оқу басталғанына көп уақыт болса да, оқуға түсуге белді байладым. Бір себебім осы.

Екінші себеп: 14—15 жасқа келген соң, жігіттік пердесі еркін түріліп кетпегенмен, сағым сықылды ма, тұман сықылды ма, бір нәрсе көз алдында елестегендей болады екен. «Қыз» деген сөзге құлағың селтең ете түсуге айналады екен!.. Қолыңнан түк келмесе де, түнде ұйқың қашып, бозбалалардың соңына ерімпаз болады екенсің!

Жасымнан бейпіл ауыз, бейбастақ болып өскен адам, 12—13 жасымда насыбай мен шылымға үйрендім. Картаға, дейбіге үйрендім. Бес картаға жүйріктігім сондай, көзірдің балтасымен отырып, тұз-көрелі бар адамды қалдырып кететін ем. Екі құл, бір бимен қиядағы тасты қос үйге әкеліп отырғызатын ем!

Өлең мен домбыраны да ешкімнен кем құғам жоқ. «Басыңа нан мен домбыраны жастанып ұйықта, егер де домбырашы болатын болсаң, түсіңе домбыра кіреді» дегендердің тіліне нанып, домбыраны талай жастанып жатқан күндерім болды. Осы талабыма қарай оңды үйрендім: кейбіреу ішекті үскі қолының басымен ғана қағып, домбыраны ақырын тартқанды жақсы көреді ғой! Мен олай емес ем: қолыма домбыра тигеннен-ақ, бес саусақты еркіне жіберіп, домбыраның бетін сындыра жаздап тарсылдатып шертіп, төпей жөнелем. Саусағым саусағыма жұқпай, бір рет сағасына, бір рет басына барам. Домбыраға қырлы болғаныммен, өлеңге қырсыз болдым. Қырсыз болғанда, өлең білмегендіктен емес, даусым жаман болды. Қанша түзейін

десем де, тамағыма бірдеме тығылып тұрғандай барқылдап, майламаған қазақ арбадай тәртіпсізденіп кететін еді. Сонда да ұялмай, «Бүркіт, өлең айтшы!» десе, даусымның келген-келмегеніне қарамай, айқайлап қоя беретінмін.

Елдегі ескіден келе жатқан өлеңдердің көбінде қасиет бола ма. Менің жұрттан үйренген үш жүйе өлеңдерім болды:

Өуелі, ағузы деп қалам алдық,
Екінші, бисмеллә деп жаза салдық.
Ғауамнан бар айларың біз ғарыпты,
Басыма салма, Құдай, қайғы зарлық!
«Не қылған рақыматында ғарып пәндөң,
Мақсатым таусылмайды, айтсам шынын.
Үмітім рақматыңнан билә қисап,
Аяттан «Иә тақнату» хабардармын.
«Өуелі қамыт құдаға зікір сәнә,
Салауат рәсиюліне айттым жәнә.
Бір қамыт қатеріме келе қалды,
Жағыма жәрдем бергіл, Алла тағыла!

Бұл жүйелі өлеңдерді үйренуін үйренсем де, қыздың арасында отырып айтуға ұят көретін едім. Жастардың арасында шаригат сөзі келіспейтін сықылды еді.

Енді екінші түріне келейік:

Базардан алып келген жезді құман,
Пөлеге ұшырайды сөзді құған.
Бал шайнап, шекер жұтқан, беу, қарағым,
Көзіңнен айналайын жаудыраған.

Базардан алып келген шәй тостаған,
Тар жерде қиын екен ән бастаған.
Анаңнан сені тапқан айналайын,
Бәйгеден келген кердей ойқастаған!

Жүйрік ат өрге шапса қыраулатқан,
Келмейді өнге даусым тымауратқан.
Етегін ақ көйлектің жел көтеріп,
Қалқамды қу шаңдаққа кім аунатқан?!

Бұл өлеңдер ұнаңқырайды, бірақ кейінің аяғы, кейінің басы жастық емес, әлденемелер туралы.

Үшінші түрі:

Мінгенім дәйім менің мақпал қара,
Педдісат пен рублей серебыра.

Көңілім нет не бидал болса дағы,
Ай, қалқа, қырындамай, бермен қара.

Қыздарда қыздар да бар красивой,
Сомной, самыйшитыл моя мыйлы.
Көңілім қыз дегенді ести қалса,
Біздерге бір жақсылық іздиялай!

Көрген көп поклон айттым скажийа,
Сен тұрсаң уағданда, спасибо.
Сөзімді ескере ала ескерсеңіз,
Сестра, хорошенкой сыватия.

Мінгенім дәйім менің савырасувай,
Кемпір мен шал ойнайды напраснай.
Ойнаса, бозбала мен қыз ойнасын,
Екеуі полномошын сағласнай.

Бұл өлеңдердің не екеніне түсінбейтін ем. Бірақ ел ішінде орысша киіну, шаш қою салт болған заман болған соң, бозбалалар орысша араласқан өлеңді жақсы көрген соң, мен солардың ізімен кеттім, әйтпесе, бұл өлеңдерді жақсы көрмейтін ем.

Бозбалашылықтың пернесі көзіме елестеп, өлең жинауға айналғаннан кейін, үйренгендерім осылар болды. Елдің қызы домбырашы, өлеңші жігітке тәуір қарайтын болғандықтан, өлеңнің соңына түсіп жүрмін ғой, әйтпесе, онда менің не ақым бар.

— Өзің құран оқып отырған жоқпысың? — деді бір ойында маған мектепте оқып жүрген бір бала, мен «ағузыдан» бастап соғып отыр едім.

— Кәне, сен құрансыз өлеңіңді айтшы! — деп, қолына домбыраны бере қойып ем:

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласыз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды, —

деп, бала ар жағын шұбырып алып жөнелді, өлеңі ұнап кетті.

— Кәне, осы өлеңде шарифат бар ма? «Ағузыдан» бастайтын, сен мешітке келіп намаз оқығалы отырмысың? — деді бала мақтанып.

Жұрт ду күлісті. Ана баланың сөзін бәрі мақұлдады. Мен кейіп қалдым, ыза болдым. Ол ойын тарағаннан кейін